В.М. Тимченко,
(м. Київ)
Н.О. Кухар-Онишко
(м. Миколаїв)

РОЛЬ ТУРКІВ В ОСВОЄННІ Й РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА КРИМУ (кінець XVIII – початок XIX ст.)

Проблема акультурації етносів і розвитку асиміляторських процесів, насамперед зросійщення, у дореформеній Російській імперії досі залишається малодослідженою [1]. Імперська потреба в ефективному управлінні впливала на формування структури влади на порубіжному півдні. Брався до уваги й соціальний та етноконфесійний склад населення, що разюче відрізнявся від внутрішніх губерній Росії. Іммігранти несли на цю територію новий уклад життя, господарські, правові, релігійно-культурні традиції. І хоча їхня частка у заселенні півдня залишалася незначною (переважну більшість переселенців становили представники українського та російського народів), але саме іммігранти створювали відмінну від внутрішньої Росії атмосферу вільного підприємництва [2]. Загалом слід визначити, що при всьому різноманітті культурних зв'язків та форм взаємодії між різними етнічними групами будь-яка асиміляція значної кількості людей іншим етносом до середини XIX ст. була рідкісним явищем [3]. Прикладом саме такої поодинокої асиміляції може бути велика частина турків з Півдня України й Криму. Вони або залишилися в цих регіонах після російського завоювання, або прибували з інших земель Османської імперії. Більшість з них прийняла православ'я, змінила свої імена на східнослов'янські (наприклад, Іван, Олексій, Сергій та ін.), обрала собі такі ж імена по батькові, взяла російські прізвища (Іванов, Алексєєв та інші), – тобто повністю русифікувалася.

Картина перебування турків у Російській імперії підтверджує, принаймні частково, моделі «мобільних груп-діаспор» американського політолога Дж. Армстронга. Він зробив наукові спостереження: в багатьох мультиетнічних імперіях уряди співпрацюють з елітами «мобільних груп-діаспор», які виконують такі специфічні функції, котрих не можуть виконати інші етнічні групи імперії. Дж. Армстронг розподіляє мобільні групи-діаспори на два підтипи: це «архетипічна діаспора» (archetypical diaspora), для якої особливе значення має релігія і релігійні міфи (євреї як класичний приклад), та «ситуаційна діаспора» (situational diaspora), яка хоч також має дисперсний, розсіяний характер, але за її спиною є великий материк – батьківщина. До таких можна зарахувати німців у країнах Східної Європи, китайців у країнах Південно-Східної Азії й турків на Півдні України і в Криму [4].

Автори даної розвідки ставлять за мету з'ясувати роль представників турецької етнічної групи як мобільної ситуаційної діаспори на Півдні України та у Криму. Головна специфічна функція цієї останньої полягала в збереженні й відбудові елементів традиційної турецької торговельної інфраструктури (лазні-карантини, водопойні фонтани тощо) регіону, яка існувала до підкорення цих земель Російською імперією. Потреба у цій етнічній групі пояснювалася тим, що в держави не було відповідних спеціалістів. Частина турків стала купцями і дрібними торговцями. Але у цій справі вони значно поступалися іншим мобільним групам-діаспорам (євреям, грекам, вірменам). Для турків-купців особливе значення мало прийняття православ'я.

Щоправда, історику важко виокремити турків з решти мусульман, оскільки в ті часи це поняття деколи визначало мусульманина загалом. Адже турецький султан був халіфом, тобто головою всіх мусульман. Так, один османський полонений

(1690 р.) розповідав, що він за походженням молдаванин з Південної Бессарабії, а 15 років тому «став турчином» [5]. Останнє можна зрозуміти хіба що як «прийняв іслам», а раніше був православним османським підданим.

Варто зауважити: визначення "турок" у документах завжди відокремлюється від поняття "татарин", які звичайно були також мусульманами. Можливо, під першим поняттям розуміли мусульман-нетатар. Отже, існував поділ на турецькопідданих-мусульман («турків»), тобто жителів османського приморського Півдня України, а також берегів великих річок, приморського Півдня Криму та вихідців з інших турецьких володінь, з одного боку, й підданих-мусульман Кримського ханства («татар»), що проживали в суходольних, далеких від морів та великих річок землях Півдня України та Криму, за незначними винятками – з другого.

Це спостереження підкріплюється «Реляцией и журналом о счастливых действиях российской армии против Очакова» літа 1737 р. Більшість із наведених там полонених османських офіцерів та солдатів є боснійцями чи албанцями мусульманського віросповідання [6].

Походження османських полонених 1772–1775 рр., навпаки, найбільше дає підстав вважати їх етнічними турками. Огляд лише декількох списків цих останніх свідчить, що з 60 перелічених осіб 32 походили з різних анатолійських міст, 18 – із міст османського Півдня України (14 – з Очакова, 2 – з Кілії, по одному – з Аджидера й Хаджибея), 4 – з Румелії, 1 – із Середземномор'я, 1 – із Сирії, ще один був арабом, походження решти восьми не вказане. 17 з усіх перелічених значаться у документі як турки. Серед них: 7 – анатолійці, 2 – з Румелії (з Адріанополя) та із села Картал (турецький топонім), 2 – з Очакова. Стосовно інших, за винятком згаданого араба, відповідної інформації немає. За родом війська 8 із полонених – левенди (морські піхотинці), 5 із них походять з Анатолії, решта – не визначено. Більшість полонених – яничари, які походять як з Анатолії, так і з Півдня України. Декілька осіб відносили себе до делі (легка кіннота). Імена полонених вказують на те, що всі вони були мусульманами [7].

Аналіз документа свідчить, що більшість військових, які служили на османському Півдні України в 1772–1775 рр., були етнічними турками. Вони походили як із сучасних турецьких етнічних меж (Анатолія й Східна Фракія), так і з їхніх теренів середньовіччя (османський Південь України).

Турецькі документи повідомляють, що під час захоплення Керчі у полон було взято ще одного араба – Ахмеда Васифа ефенді (народився у Багдаді і проживав там до юнацького віку), начальника оборони міста. Цього високого посадовця відпустили у 1772 р. для виконання дипломатичних доручень [8].

Отже, відомі, за документами, турки Півдня України в часи османського панування на цих землях могли бути не тільки етнічними турками, а й представниками інших народів Османської імперії, які прийняли іслам. Проте на початку останньої чверті XVIII ст. етнічні турки все ж таки переважали.

У вітчизняній історіографії турецька етнічна група в Україні не була предметом спеціального дослідження на відміну від грецької [9], єврейської [10], вірменської [11], німецької [12], італійської [13] та інших. При тому, що в багатьох виданнях відмічалася значна участь турецьких полонених у відновленні Очакова, будівництві Миколаєва тощо [14]. В працях, присвячених російсько-турецьким війнам, вказується число їх, що стало вже хрестоматійним явищем [15]. У дослідженнях останніх років їм приділено більше уваги [16].

Для написання цього повідомлення залучено видання турецької історіографії з історії Османської імперії, в яких, спеціально зауважимо, наведена кількість полонених значно менша, ніж у вітчизняних виданнях.

Джерельною базою дослідження є матеріали з Російського Державного архіву

Військово-морського флоту (м. Санкт-Петербург), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ), Державного архіву Миколаївської області. Залучено друковані збірки документів [17], а також твори, видані в другій половині XIX ст.; зокрема нарис протоієрея Гавриїла Судковського про історію Очакова [18], – джерело, котре можна класифікувати як розповідь свідка й переказ даних інших людей. Певна інформація міститься також у творі М.Н. Богдановича "Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции" (СПб., 1852).

Остання хвиля османського освоєння Півдня України почалась у 1767 р., коли відновлюється Хаджибей. Турецьке населення проживало в містах-фортецях. До згаданих слід додати також поселення вздовж р. Південний Буг, які до наших днів зберегли назви Велика та Мала Мечетна, Кореніха (Каранья-Кір). Ці фортеці розташовувались, як правило, в гирлі річок із зручними гаванями.

24 серпня 1787 р. Османська імперія оголосила Росії нову війну. Головних начальників військ і комендантів турецьких фортець у разі поразки їх військ османці страчували. Не винятком була й ця війна. Так, за свідченням Іллі Васильєва і його дружини Агафії, які втекли з Очакова у грудні 1787 р. "паша Измаил и с ним два городовых чиновника, после Кинбурнского сражения дней через десять взяты в Константинополь и, как известно, казнены смертью – отрублены головы" [19].

7 листопада 1788 р., під час очаківської облоги, запорожцями на чолі з кошовим отаманом А. Головатим було взято о. Березань та фортецю, що розміщувалася на ньому. Гарнізон капітулював після захоплення берегових батарей. У полон потрапили двобунчужний Келледже-Осман-паша й 280 турків [20].

Головна битва цієї війни – взяття Очакова відбулася 6 грудня 1788 р. В полон потрапили очаківський комендант сераскер Гусейн-паша, близько 300 чиновників і 4 тис. нижчих чинів. Через кілька днів після штурму Г.О. Потьомкін у листі до графа О.А. Безбородька скаржився: "…Не знаю, что делать с пленными, а паче с женщинами" [21].

Для з'ясування становища турків у російському полоні було залучено листування, що зберігається у Державному архіві Миколаївської області, зокрема обер-штеркрігс-комісара флота, бригадира і кавалера, полковника М.Л. Фалєєва, якому доручили будувати Миколаїв, із місцевою владою. Листи стосувалися питань будівництва міста, верфі, торгівлі, постачання матеріалами і продовольством робітників. 26 листопада 1788 р. він звернувся до земського справника Херсонського повіту з листом, у якому викладав доручення генерал-губернатора Новоросійського краю князя Г.О. Потьомкіна забезпечити турецький березанський гарнізон у кількості 280 осіб шляховим провіантом для відправки до Єлисаветграда й виділити їм коней для перевезення важких речей з одного місця на інше. Полонені ненадовго зупинялись у Вітовці*, де для них був приготовлений великий кам`яний шпиталь та інші житлові приміщення, хоча в той час продовжувалась облога Очакова й кожний день можна було очікувати у лазареті великого числа поранених. До речі, поранених та хворих, які одужували, за наказом Г.О. Потьомкіна, направляли до херсонського шпиталю. До листа М.Л. Фалєєва додавалася «Записка, сколько потребно для паши, свиты, его чиновникам и протчим туркам в сутки провизии»:

"Паші зі свитою на 47 осіб на день – фунти: 10 – масла коров'ячого, 10 – пшона сорочинського, 12 – просяних круп, 1 – кофе товченого, 1 – цукру. Крім того, 2 пуди сиру, 1 баран, 4 курки. Їм також виділено 2 казани для приготування їжі".

"Чиновникам на 20 осіб – фунти: 30 – баранини, 5 – масла коров'ячого, 5 – пшона сорочинського, 6 – круп просяних, 1/2 – кофе товченого, 1/2 – цукру. Й ще 2 курки і 2 казани для варіння їжі".

* Нині Корабельний район м. Миколаєва.

“Яничарам та іншим 183 особам на день:

363 хліби, кожному на добу по 2 трикопієчних хліба, 183 фунти яловичини або баранини, 3 четверика просяних круп, 5 фунтів солі, 4 казани для варіння каші, 10 чашок, ложок, кожному по одній” [22].

Як бачимо, принаймні для високопоставлених посадовців життя в полоні не було таким уже і поганим, якщо порівняти, що для хворих у вітовському шпиталі Г.О. Потьомкін наказував коров’ячого масла не купляти, щоб не було зловживань [23].

В тих, хто потрапив у полон було два вибори: перейти в християнство й піти на російську службу або залишатися полоненими до кінця воєнних дій та після укладення мирного договору отримати можливість ви`їхати до Туреччини.

У серпні 1789 р. Г.О. Потьомкін видав ордер, за яким новозбудоване місто отримало назву Миколаїв. Під керівництвом бригадира М.Л. Фалєєва у місті почалися широкомаштабні будівельні роботи, що вимагали тисяч робочих рук, яких не вистачало. Ще влітку 1788 р. заснували суднобудівну верф: заклали кузню, землянки, проводилося ламання каміння. У вересні-жовтні на цих роботах працювало 128 осіб полонених турків, на утримання яких щодня витрачалося по 15 копійок. А взагалі на прожиток полонених протягом 1791 р. виплачувалася велика сума – 12 000 руб. Ці гроші використовувались, очевидно, не тільки на працюючих полонених, а й на досить великий штат чиновників і полонених пашів [24].

Крім будівництва Миколаєва, турків використовували на фізичних роботах у робітничих командах, що копали колодязі, вели земляні роботи, здобували каміння. 100 осіб було відправлено до Кривого Рога для ламання аспіду, сланцевого каміння, необхідних для будівництва дахів і кладення підлог у Миколаєві. Тих полонених, які мали якусь спеціальність, використовували на фахових роботах. Так, 1791 р. М.Л. Фалєєв розпорядився, щоб архітектору В.А. Ванрезанту “виділити з полонених турків 25 каменярів і сто ординарних робітників для будівництва азіатської лазні” [25].

На особливому становищі перебували полонені чиновники. Вони не звільнялися від важкої фізичної роботи. Іноді від тяжкої праці звільнялись і літні люди. Так, в ордері капітану Бродському М.Л. Фалєєв наказував “полонених турків чотирьох осіб, старих, за яких прохав мене Бін-паша (у перекладі з турецької – «майор», дослівно – «тисячник, начальник над тисячею воїнів»), … через слабкість їх та дряхлість … не використовувати надалі в роботі й віддати їх йому і тих трьох, приналежність до чиновницького стану котрих доведено» [26].

Особливо тяжким було становище полонених турчанок. Вони служили прислугами у штаб- та обер-офіцерів, «позбавлені майже харчування й вкрай потребують всього», – писав М.Л. Фалєєв в одному з листів. Одну з цих турчанок впізнав її брат і хотів забрати із собою, але господар, на якого вона працювала, відмовився її відпустити. У другому випадку Фалєєв дозволив молотобійцю Халілу з Миколаєва відправитися в Херсон до свого батька, що знаходився там у полоні [27].

Частина полонених турків змінювала віру та переходила в православ`я, після чого їх називали хрещеними турками. Їх приймали до складу судових екіпажів, де не вистачало матросів. Г.О. Потьомкін проявляв постійну турботу про полонених: у листопаді 1789 р. він виділив 2 000 руб. на одежу для 200 турків, оскільки в переддень зими багато з них виявилися неодягненими. Тоді ж із Херсона від обер-квартирмейстера, підполковника П.П. Ситникова, який поставляв до Миколаєва в 1788–1789 р. різні матеріали для будівель та одяг для працюючих в Адміралтействі, було отримано 130 пар котів (повстяне взуття) й 300 пар панчохів для роздачі адміралтейським рекрутам, полоненим туркам та шведам, які потребували взуття. Так, у грудні 1789 р. було виділено 1000 аршин сермяжної сукні для виготовлення шаровар полоненим туркам – тим, в яких їх не було. Для проживання останніх будувалися землянки. Так, у 1789 р. на землянку в Богоявленці (колишня Вітовка) для колодників,

полонених турків, інвалідів та солдат Тамбовського полку було виділено 40 саженів бутового каміння. Шістьом особам із тих, хто прийняв християнство, було надано Г.О. Потьомкіним чин хорунжого. А архітектор В.А. Ванрезант та інженер К.І. Невєров отримали завдання побудувати для них й їхніх сімей будиночки на правому березі р. Інгул, біля перевозу [28].

Бажання полоненого перейти у християнську віру відгравало важливу роль при вирішенні грошових суперечок. Так, адміралтейський плотник Ілля Салтанов поскаржився М.Л. Фалєєву, що померлий його друг Апселім Ждамедов заповідав йому і його товаришеві Абдулі свої гроші – триста руб. Але, оскільки Салтанов вирішив прийняти християнську віру, то Абдул не захотів ділитися з ним та присвоїв гроші собі. Тому М.Л. Фалєєв рекомендував віддати частину грошей Салтанову. Незважаючи на турботу щодо полонених, останні намагалися втекти, як тільки з`являлася така можливість. Так, 27 листопада 1789 р. М.Л. Фалєєв повідомляв, що "татарин, який знаходився між невільниками, підмовив до втечі турків, із заліза їх розкував". Того ж дня, вночі, 27 полонених турків втекли, й тільки чотирьох з них вдалося спіймати. Для пошуку решти втікачів в усі сторони були розіслані козаки на пошук решти втікачів, а пійманих М. Фалєєв наказав присилати до нього з "посиленою охороною".

В 1790 р. на будівництві казенних і приватних будинків у Миколаєві працювали 237 полонених турок та 679 полонених шведів. Незначна кількість турків, в основному це були купці, переходила у християнство. Вони не тільки не бажали, але і не могли вже від`їхати на батьківщину. У вересні 1790 року Г.О. Потьомкін заборонив туркам-християнам поселятися у місті, і миколаївському міському архітектору В.А. Ванрезанту була дана настанова виділити їм за Інгулом (тепер район Соляні) зручне місце, де вони могли б займатися торгівлею, зокрема продажем вина.

У серпні 1791 р. з ініціативи Г.О. Потьомкіна у Миколаїв було відправлено чергову партію високопоставлених полонених турків, очевидно, захоплених під час взяття Ізмаїла. Рухалися вони з Таврії в Херсон, а звідти до Миколаєва. До її складу входило 123 чиновники, 1423 рядових і 3 жінки. Крім того, з полоненими були трьохбунчужний Мустафа-паша, дефтердар (посадовець, який веде звітність) Баталбей, син Батал-паші, алайбей (полковник), син Хусейна, бінпаша (майор, дослівно – "тисяцький") Хаджі Ісхак, Осман – хазінедар-ага (головний фінансист), анахтар-ага (головний ключник) [29]. При них знаходилося 17 осіб службовців. Щоб забезпечити житлом високих гостей, М.Л. Фалєєву довелося перенести поштову станцію у Богоявленську в інше приміщення та звільнити другий поверх трактиру. У Миколаєві, який тільки будувався, вільних приміщень взагалі не було. Очевидно, це було однією з головних причин того, що через місяць, наприкінці вересня, коли М.Л. Фалєєв дізнався про важку хворобу Г.О. Потьомкіна, то відправив почесних полонених у Херсон до генерал-поручика артилерії Л.Г. Бухгольца. М.Л. Фалєєв додав їх іменний список, виділив їм у супроводження поручика Попова й забезпечив грошима на десять днів наперед. Першому з них, Мустафі-паші було виділено по 1 руб. на день, трьом наступним особам – по 80 коп., а решті – по 30-40 коп., сімнадцятьом службовцям – по 20 коп. на день.

У ті дні, коли Мустафа-паша наближався до Миколаєва, до М.Л. Фалєєва, який перебував у Спаську, звернулися з вимогою грошей полонені турки, які там працювали і вже більше місяця не отримували плати. Коли вони прийшли з цього приводу до капітана Бродського, то він прогнав їх з побоями. М.Л. Фалєєв наказав видати всі призначені їм гроші та написати рапорт про те, чому вони не видавалися.

Частина турків, що перейшла у християнство, у 1792 р. висловила бажання залишитися у Миколаєві на постійне проживання. Рік потому адмірал, граф М.С. Мордвинов, який завідував Інгульською верфю, що дала початок місту Миколаїв, прийняв

рішення оселити полонених турків окремою колонією. З цією метою військовому інженеру І.І. Князєву було наказано разом із бригадиром, турком Саліх-агою оглянути місце у Терновці й накреслити план на 100 будинків. Саліх-ага, який у 1789 р. «зрадив» батьківщині, був призначений начальником над турками. У своєму проханні, написаному в 1797 р., він повідомляв, що ще у вересні 1791 р. його викликав з Туреччини князь Г.О. Потьомкін, який пообіцяв чин бригадира і щорічне жалування в 6 тис. руб. [30]

Турки, які вирішили оселитися у Миколаєві, висунули певні вимоги перед російською владою, так звані «пункти прохальні». Ці вимоги було розглянуто, й 17 квітня 1792 р. видано резолюції, що визначали порядок оселення турків у Миколаєві. В пункті 1 турки просили: будинок з лавкою для кожного господаря, землю для хутора чи саду, 100 левів на торгівлю, а також кредит на 10 років для її започаткування.

Відповіддю на ці вимоги була резолюція, за якою Російська держава зобов'язувалася допомогти у спорудженні будинків та лавок матеріалами і робітниками, а до закінчення будівництва їм для проживання відводилися казенні помешкання; земля виділялася в передмісті Миколаєва, де турки повинні були оселитися окремою слободою. Для розведення садів вони також отримували достатньо землі. З Катеринославської казенної палати на торгівлю давалася позика у 20 тис. руб., з якої протягом 10 років поселенці мали отримувати гроші, залежно від матеріального становища особи.

В пункті 2 ішлося про право вільно відправляти богослужіння і побудувати для цього мечеть. У резолюції ця вимога задовольнялася, для її будівництва поселенці мали надати план та кошторис.

За пунктом 3 турки мали судитися за російськими законами, але судді обиралися з їх середовища. Пункт 4 забороняв брати з цих поселенців рекрутів. За пунктом 5 у помешканнях турків не дозволялися постої російських військ. Для цього мали бути побудовані казарми. За пунктом 6 поселенці після присяги на вірність Росії отримували всі права підданих імперії. За пунтом 7 Катерина II задовольнила вимогу турків у жалуванні для імама Мустафи ефенді у розмірі 600 руб., а для його помічника (муедзіна) – 300 руб. на рік. Російська резолюція визначала підпорядкування цих священнослужителів таврійському муфтію [31]. Отже, російська влада обіцяла не тільки не чинити перешкод туркам-мусульманам у сповідуванні своєї релігії, а й повністю фінансувати забезпечення їх духовних запитів.

Наступний документ (лист графа М.С. Мордвинова поручику В.С. Попову від 17 грудня 1792 р.) свідчить, що життєво необхідною, якщо не основною, формою зайнятості миколаївського населення, була торгівля вином, яка зосереджувалася в руках турків. У ньому також ішлося про наділення значними пільгами, обіцяними ще князем Г.О. Потьомкіним, турецьких виноторговців у Миколаєві, що, як і будівництво мечеті, мало, на думку М.С. Мордвинова, зробити турків більш лояльними до російської влади [32].

Пізніше влаштовувати одноплемінників Саліх-азі довелося за власний рахунок. Оскільки він розорився, то прохав уряд повернути йому кошти, витрачені на організацію колонії [33]. Про цю людину згадав у своїй книзі "Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году" П. Сумароков. Відвідавши Миколаїв, він зацікавився Терновкою, що знаходилася за 4 версти від міста. Переправилися через р. Інгул шлюпкою. Терновка складалася з 63 дворів. Населяли її турки, захоплені під Очаковом, які під час обміну полоненими побажали залишитися у Миколаєві. Сумароков побачив "мечеть, досить представницьку кам'яну споруду з добрим фасадом та двома мінаретами". Будівництво її велося у 1796 р. за проектом і під керівництвом миколаївського архітектора Ф.І. Вунша. Після від`їзду турків на початку XIX ст. її у 1808 р. було перероблено на православну церкву болгарськими колоністами, які заселили Терновку. 18 травня 1799 р. Сумароков обідав у бригадира. "Саліх-ага подав

горілку із закусками, в числі яких була риба-бички". Далі подорожній перелічує турецькі блюда, які подавалися: чорба (м'ясний бульйон), капама (м`ясне блюдо зі свіжою цибулею і салатом), сарма (їжа типу голубців), тербьє (приправа), пайгама, пилава (плов) [34].

Отже, як видно з переліку страв, матеріальне становище Саліх-аги не було добрим, якщо до столу подавалися бички, а набір страв навряд чи був вишуканішим, ніж середнього турецького селянина. Разом із тим ці страви характеризують Саліх-агу як етнічного турка, оскільки вони, як і їхні назви, – турецькі, а не молдавські, арабські чи представників інших народів, що сповідують іслам.

Турків із Миколаївської колонії планували залучити для виконання шатра для Катерини II [35]. Щоправда, про результати цього проекту не відомо.

У місті вони в основному займалися торгівлею. Г.О. Потьомкін планував побудувати у Миколаєві турецьку торговельну лазню [36]. В 1794 р. будинок, побудований для магістрату, був переданий Чорноморському адміралтейському правлінню. А під одним із бічних крил цієї споруди розмістилася кав`ярня, що належала хрещеному турку Сергію Олександровичу (його брат Хасан, син Мустафи, згадував, що місце було виділене ще М.Л. Фалєєвим (який помер у листопаді 1792 р.). М.С. Мордвинов наказав перенести кав`ярню в побудовані турецькі будинки [37].

Після взяття Очакова етнічний склад його населення, як і значення міста, особливо не змінилися у порівнянні з османськими часами. Турки, як і раніше, були однією з основних його груп. Місцевий протоієрей Гавриїл Судковський так описав післявоєнне місто:

«По взятии Очакова, кроме многочисленного войска: пехоты и козаков, находившихся до 1795 г., – в нём оставались на жительстве: турки, армяне, греки и молдаване и производили богатую пограничную торговлю, имея превосходную купеческую гавань. К порту Очакова приходило множество кораблей с заграничными товарами разного рода, которые очищались здесь же в центральном карантине; уплачивали пошлину в пограничной очаковской таможне и отправлялись в Россию, а из России привозили в Очаков внутренние произведения и большей частью хлеб, который был главным предметом отпускной его торговли» [38]. До 1804 р. в Очакові, у південній його частині, існувала турецька мечеть. Вона вважалася однією з найдавніших споруд міста. Того ж року її переробили на кам'яну церкву Св. Миколая [39].

Можна припустити, що турецьке поселення існувало також і біля Сімферополя. Про це свідчить лист Катерини II генерал-майору, таврійському губернатору С.С. Жегуліну від 3 квітня 1792 р., за яким останній мав виділити колишньому турецькому трьобунчужному паші й ерзурумському сераскеру Батал-бею 10 тис. дес. землі для поселення соплемінників, яких той приведе з Туреччини, а також побудувати йому будинок [40]. Очевидно, мова йде про того Батал-пашу, 30 тисячний загін якого 30 вересня 1790 р. був розбитий генералами Германом та Булгаковим, а також бригадиром Матсеном у гирла р. Кубані при спробі заволодіти Кавказькою лінією [40].

Турків також залучали доглядати водопойні фонтани, що функціонували за часів Османської імперії, оскільки в Росії спеціалістів із цієї справи не було. Так, у рапорті генерал-майора барона І.К. Розена до генерал-поручика барона Ігельстрома від 5 листопада 1783 р. повідомлялося, що в Кефе (сучасне м. Феодосія) знаходився турок Ханджалі, який до російського завоювання доглядав шість місцевих водопойних фонтанів. А.Б. Дебальмен домовився з ним, що той буде доглядати всі 15 фонтанів міста. За це Ханджалі отримав тисячу рублів із дозволу Г.О. Потьомкіна. Йому також затверджувалося річне жалування у розмірі 300 руб. Оскільки були чутки, що Ханджалі збирається ви'їжджати в Анатолію, то до нього збиралися приставити албанця, капрала Ергакія Бірінова з Балаклави, який вивчав фонтанну справу і мав підучитися у кефінського турка [41]. Оскільки результати

останньої війни у північнопричорноморському регіоні не влаштовували Туреччину, російські урядовці непокоїлися тим, що під час османського нападу Ханджалі несподівано залишить місто без води, що може призвести до швидкої здачі важливого порту і фортеці. Про це натякається у документі. Тому барон І.К. Розен дуже хотів би, щоб турок мав заміну, нехай навіть албанцем. Останні через тісний зв`язок своєї історії з османською краще розумілися на турецькій культурі, зокрема на системі водопостачання.

Жалування турку-фонтанщику видавалося з доходів митниці. Адже система водопостачання була життєво необхідною складовою інфраструктури кефінського порта [43].

З наступного документа – ордера секретаря канцелярії Г.О. Потьомкіна поручика В.С. Попова секунд-майору Туманову від 27 березня 1784 р. дізнаємося, що Ханджалі успішно виконував свої функції ще щонайменше 16 місяців. Адресант скаржився, що турок отримав сто рублів за роботу на протязі третини року, й вимагав додатково ще сто рублів [44]. Подальша доля як фонтанів, так і Ханджалі за документами не простежується.

Один з полонених турків-втікачів з обложеного Очакова працював також при місцевому фонтані [45]. Недоліком міста як фортеці була відсутність прісної води. Найближче джерело її розташовувалося у поселенні Бейкуш за два з половиною кілометри від Очакова. Саме там знаходився згаданий фонтан. Під час облоги він опинився за позиціями російського війська [46].

Оскільки на Сході постійно не вистачало води, то фонтани там завжди були спорудою першої необхідності. Будівництво його вважалося богоугодною справою, виконанням заповіді Корана. Тому кожний заможний османський турок вважав своїм обов'язком побудувати фонтан – при дорозі чи вдома [47]. Отже, не дивно, що турки зналися на фонтанах найкраще, і саме на них, природно, покладалося забезпечення південноукраїнських та кримських міст водою, як і в османські часи.

Там, де споруджувався фонтан, виникав сад, який і нині є ознакою традиційної турецької оселі. Саме садівництву найбільше сприяють кліматичні умови етнічних турецьких земель [48]. Тому не дивно, що турецькі поселенці в Миколаєві вимагали у російського уряду землі не для землеробства, а для садівництва. При кожному турецькому будинку мала будуватися лавка, в якій збувалися продукти останнього.

Доля полонених турків складалася по-різному. Були й такі, які залишилися у цьому регіоні назавжди. В 1800 р. один з них, купець другої гільдії П. Турчанінов, був миколаївським міським головою і перебував на цій посаді з часу заснування у Миколаєві ратуші (1798 р.). Зробивши багато для благоустрою міста, він звернувся до уряду за нагородою, в зв`язку з чим було складено його послужний список. Походив він зі знатних турецьких підданих міста Бендер. В 1770 р. був взятий у полон під час штурму міста російською армією. Його доставили у Воронеж, де він навчився російській грамоті та став християнином. Із 1782 р. – таганрозький купець другої гільдії, а з 1790 по 1793 р. – ратман Херсонської міської ратуші. В 1797 році проживав у Миколаєві [49].

Два останніх очаківських турка, які пам`ятали османські часи міста, були поховані протоієреєм Гавриїлом Судковським у 1848 р. Після завоювання Очакова вони, мусульмани, як і багато їхніх одноплемінників вирішили не змінювати свого місця проживання й прийняли православ`я. Звали цих двох турків – Турчин та Манойло [50].

Підбиваючи підсумки, варто відзначити, що, як і в османські часи, турки, котрі залишилися на Півдні України, займалися звичними для них видами діяльності: торгівлею, садівництвом та мореплавством. У торгівлі вони виступали купцями, у тому числі вищої від другої гільдії категорії, були також дрібними місцевими торговцями (зокрема збували продукцію власного садівництва). Особливого значення турки

набули в зміцненні традиційних османських елементів торговельної інфраструктури, зокрема карантинних лазень і систем водопостачання, оскільки жодна з інших етнічних спільнот півдня Російської імперії не володіла відповідними спеціальностями.

Опрацьований матеріал дозволяє локалізувати основні місця поселення етнічних турків: у районі Миколаєва (на території с. Терновка, правий берег р. Інгул до Південного Бугу на мисі) та вірогідно у районі Сімферополя. В Очакові продовжувала жити частина турків, які проживали у місті в османські часи.

Необхідною умовою для продовження мешкання турків на Півдні України було прийняття православ`я, що давало можливість через церкву впливати на їхню лояльність у прикордонній території. Винятком була лише колонія турецьких переселенців у Миколаєві, яка проіснувала тільки декілька років, але й її мечеть підпорядковувалася таврійському муфтію. Разом із тим турки мали змінити своє ім`я на російське і взяти собі відповідне прізвище. Отже, на відміну від неміських мусульман (ногайців, татар) колишнього османського Півдня України, що й у пізніші часи зберегли свою віру, культуру та імена, турки асимілювалися російським і українським населенням регіону.

Вони відіграли важливу роль у перетворенні Півдня на найважливіший регіон торгівлі Російської імперії, головним напрямком якої в останній чверті XVIII – у першій чверті XIX ст. був османський, а саме в облаштуванні центрів інфраструктури останньої – портів, насамперед Миколаєва й відновлення Очакова.

---

1 *Каппелер А*. Росія як поліетнічна імперія. – Львів, 2005.

2 *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – С. 170.

3 *Каппелер А.* Назв. праця.

4 Там само. – С. 103.

5 *Яворницкий Д.И*. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1901. – С. 263.

6 ІР НБУВ. – Ф. V, 652, л. 54.

7 ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Од. зб. 360. – Арк. 15, 16, 16 зв., 20–23.

8 Vasəf Efendi Ahmed. Mehasinь`l-Asar ve Hakaikь`l-Ahbar. – Ankara, 1994. – S. XIX–XXI.

9 Греки на українських теренах. – К., 2000; Греки в истории Крыма. – Симферополь, 1998.

10 Евреи в Российской Империи XVIII–XIX вв. – М., 1995.

11 *Дашкевич Я.* Вірменська церковна адміністрація в Україні // Східний Світ. – 1999. – № 1–2. – К., 2001.

12 *Карагодин А.И*. Немецкие колонии на Юге Украины (этнографические заметки) // Етнографічні дослідження Південної України. – Запоріжжя, 1992.

13 *Варварцев М*. Італійці в культурному просторі України. – К., 2000.

14 *Белавенец П.И.* Очаков. – Севастополь, 1901.

15 *Широкорад А Б.* Русско-турецкие войны 1676–1918 гг. – М., Мн., 2000.

16 Наприклад: *Кухар-Онышко Н.А., Пиворович В.Б.* Великолепный князь Тавриды. – Херсон, 2003.

17 Сборник военно-исторических материалов. – СПБ, 1893; Архив графов Мордвиновых. – СПб, 1901.

18 *Судковский Гавриил*, прот. Краткое историческое описание города Очакова. – Одесса, 1877.

19 Сборник военно-исторических материалов. СПБ, 1893 г. – С. 88–89.

20 Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Т. VI. – Одесса, 1876. – С. 600.

[21] *Богданович М.Н.* Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции. – СПБ, 1852. – С. 162.
[22] Державний архів Миколаївської області. – Ф. 243. – Оп. 1, е. х. 13. – Арк. 139 об. – 140.
[23] РГА ВМФ. – Ф. 245. – Оп. 1, е. х. 133. – Арк. 45.
[24] Державний архів Миколаївської області. – Ф. 243. – Оп. 1, е. х. 73. – Арк. 183.
[25] Там само.
[26] Там само. – Арк. 311–311 об.
[27] Там само. – Арк. 326.
[28] Там само. – Арк. 100.
[29] Переклади посад і звань дані подаються за: *Баскаков А.Н*. и др. Большой турецко-русский словарь. М., 1998.
[30] Державний архів Миколаївської області. – Ф. 243. – Оп. 1, е. х. 73; Архив графов Мордвиновых. – Т. 1. – СПб, 1901. – С. 535.
[31] ПСЗ. – Т. XXIII. – № 17039, 27 апреля 1792 г.; ІР НБУВ. – Ф. V, 1699. – Арк. 10 об.
[32] Архив графов Мордвиновых. – Т. 1. – СПб, 1901. – С. 535.
[33] Державний архів Миколаївської області. – Ф. 243. – Оп. 1, е. х. 73.
[34] *Сумароков П*. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. – Москва, 1800. – С. 11. Переклади блюд дані за: *Баскаков А.Н.* Большой турецко-русский словарь. М. – 1998.
[35] ІР НБУВ. – Ф. V, 1700. – Арк. 11 об. – 12.
[36] ІР НБУВ. – Ф. V, 401. – Арк. 350.
[37] Державний архів Миколаївської області. – Ф. 243. – Оп. 1, е. х. 73.
[38] *Судковский Г*. Указ. соч. – С. 6.
[39] ІР НБУВ. – Ф. V, 624. – Арк. 128 чи 129. Кавадье Николай. Историческое, статистическое описание г. Очакова. 20 января 1847 г.
[40] ІР НБУВ. – Ф. V, 405; Л. 356; ІР НБУВ. – Ф. V, 436. – Арк. 424.
[41] ІР НБУВ. – Ф. VIII, 138/72/. – С. 168–169.
[42] ІР НБУВ. – Ф. V, 307. – Арк. 222–222 об.
[43] ІР НБУВ. – Ф. V, 312. – Арк. 228–228 об.
[44] ІР НБУВ. – Ф. V, 316. – Арк. 232–232 об.
[45]ЦГА ВМФ. – Ф. 245. – Оп. 1, е. х. 133. – Арк. 131.
[46] *Судковский Г*. Указ. соч. – С. 10.
[47] *Ильин И*. Заметки о Турции (Из записок русского путешественника) // Одесский вестник. – № 53. – 3 июля 1840 г. – С. 233.
[48] Там же. – С. 243.
[49] РГА ВМФ. – Ф. 245. – Оп. 1, е. х. 133. – Арк. 131.
[50] *Судковский Г.* Указ. соч. – С. 10.